УДК 821.152.19«17»

Абдульвапов Н.Р.

ШЕЙХ МЕХМЕД ФАКЪРИНИНЪ КЪАРАСУВБАЗАРДАКИ ТЕКИЕ-ХАН-ДЖАМИНИНЪ АЧЫЛЫШЫНА ТЮШЮРГЕН ТАРИХЫ

Аннотация. *Тарих тюшюрме санаты орьнеклери эм эдебиятшынаслыкъ, эм де тарихчылыкъ джеэтинден дикъкъат чекмектедирлер. Сыкъ-сыкъ оларакъ бойле эсерлер башкъа менбаларда расткельмеген бильгилер булундырмакъталар ки, булар чешитли тартышмалы меселелернинъ чезильмесине ярдым эте. Макаледе такъдим олунгъан тарих бунъа бир мисаль ола билир: о, ханлыкъ devri Къарусбазарнынъ (шимди Белогорск) энъ белли ибадет оджакъларындан бири олгъан Текие-Хан-Джамининъ къурулышы иле алякъалы бильгилерни арттырмагъа имкян бере. Бундан гъайры, тарих онынъ муэллифи олгъан мешур Къырымлы шейх-шаири Мехмед Факърининъ шахсиети иле яратыджылыгъына даир де бильгилер даиресини кенишлете.*

Анахтар сёзлер: *шиир, тарих, хронограмма, текие, шейх.*

Абдульвапов Н.Р.

СТИХОТВОРЕНИЕ С ХРОНОГРАММОЙ ШЕЙХА МЕХМЕДА ФАКРИ (XVIII в.) ПО СЛУЧАЮ ЗАВЕРШЕНИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ТЕКИЕ-ХАН-ДЖАМИ В КАРАСУВБАЗАРЕ

Аннотация. *Образцы жанра поэтической хронограммы вызывают интерес как с литературной точки зрения, так и историографической. Часто подобные произведения содержат уникальные сведения, которые позволяют решить те или иные дискуссионные вопросы. Хронограмма, анализируемая в статье, является одним из таких образцов: она позволяет скорректировать и обогатить сведения, касающиеся истории сооружения одного из наиболее известных культовых сооружений г. Карасувбазара (ныне г. Белогорск) ханского периода. Помимо этого, анализируемый текст дает возможность расширить имеющиеся сведения о личности и творчестве автора хронограммы – известного крымского шейха и поэта Мехмеда Факри.*

Ключевые слова: *поэзия, история, хронограмма, суфийская обитель, шейх.*

Abdulvapov N.R.

A POEM WITH THE CHRONOGRAM BY SHEIKH MEHMED FAKRI (XVIII c.) ON THE OCCASION OF COMPLETION OF THE TEKIYE-KHAN-JAMI IN KARASUVBAZAR

Summary. *Exemplars of the chronogram poetic genre are of interest both from a literary point of view, and historiographical one. Often these works contain unique information that help resolve certain controversial issues. The chronogram, analyzed in the article, is one of these exemplars: it allows to adjust and enrich the data relating to the history of the construction of one of the most famous places of worship of Karasuvbazar (now Belogorsk) of Khanate period. In addition, the analyzed text makes possible to expand the available data about the person and creative work of the chronogram’s author – prominent Crimean sheikh and poet Mehmet Fakri.*

Key words: *poetry, history, chronogram, sufi monastery, sheikh.*

Меселенинъ къоюлмасы. Тарих тюшюрме санатынынъ къырымтатар эдебиятындаки инкишафы бир къач асырлыкъ тарихкъа маликтир: онынъ ильк билинген орьнеклери XV а. 2-нджи ярысына, сонъкилери исе XX а. башына аиттирлер. Тарихлернинъ язылмасына весилелер олдукъча фаркълы эди: девлетнинъ ичтимаий-сиясий аяты, ханедан, девлет эрбабы, улеманынъ шахсий аяты, мимарий япылар ве саире. Нетиджеде, тарих манзумелеринде сыкъ-сыкъ девринининъ пек индже ве меракълы фактлары озь аксини тапар эди. Асыр-

лар кечкен сонъ, хусусан да, белли шартларда, буларнынъ къыймети даа зияде артмакъта эди, чюнки тарих манзумелери, бир тарафтан, тарихий бир весикъа эди, экинджи тарафтан, муэллифлерине даир де муим бильги булундырмакъ мумкюн эди. Къырымтатар эдебиятындан бунъа бир чокъ мисаллер кетирмек мумкюндир. Ашагъыда метни берилип, талиль олунгъан эсер – бойле манзумелерден биридир.

Эдебиятнынъ талили. XVIII асыр мешур Къырымлы шейх-шаири Мехмед Факърининъ ады къырымтатар неширлеринде, олдукъча узун бир сукюнет девринден сонъ, ильк дефа 1995 сенеси «Янъы дюнья» газетасында басылгъан бир макъаледе кечкен эди. Белли къырымтатар шаири Риза Фазылнынъ Къырымнынъ танылгъан моллаларындан Ваит Сахтарадан Къарасувлы шейхлерине даир язып алгъан хатырлавларындан ибарет олгъан бу макъледе, эсасен, Мехмед Факъри ве онынъ неслинден кельген базы Къырымлы шейхлер иле алякъалы риваетлерге ер берильген эди [1].

Бу макъаледен сонъ, шейхнынъ ады чешитли популяр ве ильмий-популяр неширлерде басылгъан даа бир сыра языда анъылды [2–4]. Айрыджа, Мехмед Факърининъ ады 2000 с. Анкарада басылгъан «Osmanlı Dönemi Kırım Edebiyatı» (азырлагъан: Cemal Kurnaz, Halil Çeltik) китабында да ер алды [5, с. 14]. Ниает, 2008 с. «Йылдыз» меджмуасында Н. Абдульваповнынъ «XVIII асыр мешур Къырым шейхлеринден Мехмед Факъри (о. 1764 [?]) ве иляхилери» макъалеси нешир олунды ки, бу макъаледе ильк дефа олдукъча тафсилятлы оларакъ шейхнынъ омюр ёлу ве эдебий мирасы устюнде турулды [6]. Бу макъаледе, бир де, ильк дефа Мехмед Факърининъ йигирми къадар иляхиси нешир олунгъандыр ки, бу иляхилер шейхнынъ неслинден олгъан белли къырымтатар зиялысы Ильми Ильясовгъа аит бир эльязмадан алынгъан эди.

Бу материалларнынъ нетиджесинде Мехмед Факърининъ аяты иле алякъалы энъ эсас бильгилер, – Къырымнынъ Къарасувбазар шеэринде бир шейх аилесинде догъгъаны, Ватанында тасиль алгъан сонъ, Эдирне шеэрине барып, бир чокъ йыллар мешур Османлы шейх ве шаири Эдирнели Хасан Сезайининъ (о. 1738) мюриди олгъаны, даа сонъра тувгъан шеэрине къайтып, мында вефатына къадар шейхлыкъ япкъаны ве саире, – артыкъ белли олды. Бир де, шейхнынъ, энъ азындан, бир сыра манзум эсер ве бир терджиме китабынынъ муэллифи олгъаны анълашылды.

Мехмед Факърининъ иляхилери узеринде чалышма япылыркен, шейхнынъ даа бир манзум эсери ортагъа чыкъкъан эди. Бу эсер – бир тарих (хронограммалы шиир) орьнеги олып, Къарасувбазардаки мешур Текие-Хан-Джамининъ ачылышына даир бир манзуме эди. Бу **макъаленинъ макъсады** муэллифининъ эдебий мирасы иле алякъалы бильгилерни арттыргъан ве, айны заманда, Къарасувбазарнынъ энъ белли ибадетханесининъ тарихы иле алякъалы шу эсернинъ метнини берип, оны талиль этмек олгъандыр.

Эсас малюматнынъ ачыкъланмасы. Мехмед Факърининъ тарих манзумеси белли къырымтатар шаир ве терджиманы А. Къадри-заденинъ (1876–1938) кунюмизге еткен ве араштырмаджылар ичюн олдукъча къыйметли бир менша олгъан эльязма шиирлер дефтеринде тапылгъан эди [7, с. 8]. Мезкюр шиирнинъ бу дефтерде булунмасы тесадуфен олмагъандыр. Дефтерде А. Къадри-заденинъ кендисининъ де язгъан 35 къадар тарих манзумеси булунмакътадыр. Яни, ортачагъ къырымтатар эдебиятынынъ тюрлеринден бири олгъан *тарих*, бу эдебиятта 1920-нджи сс. къадар яшагъан, онынъ сонъки муэллифлеринден бири, бельки де сонъкиси, А. Къадри-заде олгъандыр.

Мехмед Факърининъ тарихы – 17 бейиттен ибарет бир манзумедир. Онынъ башында бир джумлели серлева булуна: *«Qarasuda Meñli Geray han hazretleriniñ binâkerdesi olan Han-Câmi'-i şerîfiniñ Şeyh Faqrî efendi (q. s.) tarafından inşâ' olunan târih-i inşâ'sı».*

Яни, «Къарасувда Менъли Герай хан азретлерининъ къурдургъан Хан-Джами-и шерифининъ [ачылышына] Шейх Факъри эфенди (къуддисе сырраху – «сырры мукъаддес олсун!») тарафындан язылгъан тарих-и иншасы (къурулыш тарихыдыр)». Тарихнынъ метни шудыр:

Târîh-i inşâ

Hazret-i Meñli Geray Han ya'ni ol sâhib-i kemâl
Himmetiyle yapdı bir tekye ki oldı bî-misâl

Çevre etrâfını hücerâtıyle tezyîn etdi kim
Haqq'a tâat iderler içinde erbâb-ı kemâl
Minber ve mihrâbıyle kürsî ve pîşhânı[?]hem
Arş-ı a'lâdan nümûne birisi kürsi misâl

Halqa-i tevhîd içinde zikr idecek âşıqân
Devr iderler hoş nevâyile bulurlar vecd-i hâl

Günde bir kez hatm-i Qur'an etmekçin hâceler
İtdi evqâfı anıñ ol pâdişâh-ı hoş-hisâl

Hem dahi şâm ü seherde oquna «Feth-i şerîf»
Feth ide ebvâb-ı hayrı ol Kerîm-i lâ-yezâl

Bir tarafdan çeşme-i âb-ı zülâl oldı revân
Nûş idenler didiler yoqdır buña hiç qîl ü qâl

Bir minâre yapdı kim iki şerefe vaz' idüp
Çevre etrâfını qandîllerle etdi mâl-a-mâl

Her qaçan yandıqça qandîller cihân pür-nûr olur
Zirve-i a'lâya çıqmışdır ucu sanki hilâl

Bir imâret dâhi bünyâd etdi ol şâh-ı güzîn
Kim ğıdâsın bulurlar anda sûfîler mâh u sâl

Bir harem yaptırdı şeyhe ol şeh-i Tâî sahâ'
İtdi vaqf anı anıñ ebnâsına bî-infisâl

Devlet-i dünyâya qâni' olmayub ol pâdişâh
İzzet dârına râğib oldı etdi bezl-i mâl

Haq qabûl ide anıñ âsâr-ı hayrâtını
Virmeye hergiz zevâl ol Pâdişâh-ı lâ-yezâl

Cümle maqsûdın anıñ âsân ide Rabbü'l-enâm
Yerin Uçmaq ide yarın ol Hudâ-yı zü't-Teâl

Ehl ü evlâdına ecdâdına hem ahbâbına
Rahmet ide Haq hacâlet virmeye yevmü's-suâl

Şeyh ve mi'mârı Mehmed ibn Hâmid'dir anıñ
Pes odır ol pâdişâhın cümle hayrâtına dâl

Cân ü dilden bir duâ idüb aña târîh içün
*Didi **Faqrî**: «İdesin Mevlâm bu hayrı bî-zevâl»* «1141»

fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün [7, с. 8].

Шиир бир чокъ тарафтан дикъкъат чеке. Ильк эвеля, манзуме, мундеридже джеэтинден, бинанынъ къуруджысы Къырым ханы II Менъли Герай (1724–1730, 1737–1740) адына бир *къасиде* оларакъ эльге алына билир: шиирнинъ ильк бейтинде бу ханнынъ ады кече, бутюн манзуме боюнджа Менъли Герайнынъ хайраты сёзге алына ве онынъ ичюн Аллахтан эр чешит эйиликлер истениле. Ильк он бир бейитте, текие-джамининъ бир чокъ мимарий унсурлары иле алякъалы оларакъ, эп ханнынъ арекетлери тильге алына: *«япды», «тезьйин этди» (зийнетлендирди), «буньяд этди» (къурды, мейдангъа кетирди)*, хан адресине чешитли макътав сыфатлары къулланыла: *«сахиб-и кемаль» (мукеммеллик саиби), «падишаах-ы хош-хисаль» (гузель табиат чизгилери саиби падишах), «шах-ы гузин» (сечкин укюмдар)* ве илх. Айрыджа, шиирден, Менъли Герайнынъ текие шейхынынъ (анълашыла, Мехмед Факърининъ) ве онынъ бала-торунларынынъ файдасына бир вакъыф къурдургъаныны да огренмек мумкюндир – бунъа даир ишарет он биринджи бейитте булунмакътадыр.

Шиирдеки дикъкъат чеккен даа бир меракълы нокъта – онынъ муэллифи иле алякъалыдыр. Шаирнинъ ады манзумеде «*Мехмед ибн Хамид*» оларакъ кече. Яни, билинген малюматкъа толусынен уя [5, с. 14]. Аднынъ огюнде, айрыджа, «шейх ве мимар» сёзлери булуна, бундан бинанынъ «лейхасы» шахсен шейхнынъ тарафындан япылгъаны анълашылмасы мумкюндир.

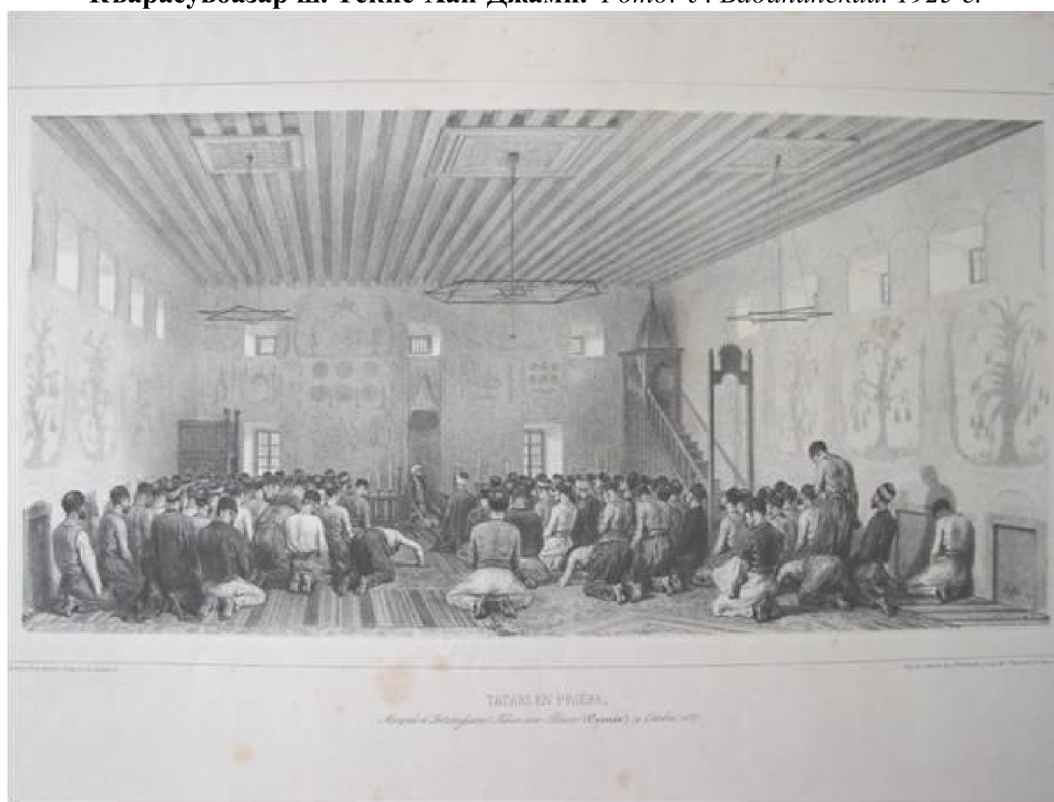
Бу ерде, Мехмед Факърининъ ады ве эдждатларынен багълы даа бир фактны къайд этмек зарурдыр. Танылгъан мимар ве араштырмаджы Б.Н. Засыпкин, У. Баданинскийнинъ буламагъанымыз бир макъалесине эсасланаракъ, Текие-Хан-Джамининъ Коньядан кельме шейхлер ичюн къурулгъаныны яза [8, с. 148]. Ильми Ильясовнынъ да хатырлавларында Конья шеэри кече эди, лякин кендиси бу меселеде там эмин дегиль эди.

Боссоли К. Къарасувбазар. 1840–42 сс. *Литография*

Къарасувбазар ш. Текие-Хан-Джами. *Фото: У. Баданинский. 1925 с.*

Раффе О. Къарасувбазардаки Хан-Джамиде намаз. 1837 с. 19 октябрь. *Гравюра*

Ортагъа сонъки йылларда чыкъкъан бильгилерге коре, бу киби фикирлернинъ янълыш сайылмасы керектир. Ильк эвеля, Мехмед Факъри олсун, онынъ бабасы Сеййид Хамид олсун, ич шубесиз, Къырымлы эдилер. Буны тасдикълагъан, шу джумледен, – XVIII асыр Къырымлы шаир ве тарихчыларындан, Мехмед Факърини шахсен бильген Саид Герай султандыр. Онынъ «Тарих»ына коре, Сеййид Хамид эфенди Къарасувнынъ белли шейхлеринден олгъандыр [9, т. 100–101].

Экинджиден, тарикъат тасилини Мехмед Факъри Коньяда дегиль де, Эдирнеде, мешур

османлы шейхы Хасан Сезайининъ (о. 1738) текиесинде алгъан эди. Буны, кене де, Саид Герайдан ве дигер менбалардан огренмек мумкюндир. Мисаль, Саид Герайгъа коре, Мехмед Факъри башта Истанбулгъа бара, мындаки Къоджа Мустафа Паша ве Эйюп мааллелериндеки мешур текиелерде булуна, сонъра исе, Эдирне шеэрине барып, Хасан Сезайининъ муриди ола [9, т. 100 b].

Шиирдеки даа бир, дикъкъат чеккен нокъта – ибадетханенинъ къуруджысы иле багълыдыр. Манзуменинъ серлевасы иле биринджи бейтинде, текие-джамининъ Къырым ханы Менъли Герайнынъ тарафындан къурдурылгъаны къайд этиле. Халкъ риваетлери иле бир сыра тарихий менбалардан да Текие-Хан-Джамининъ Къырым ханы II Менъли Герай тарафындан къурдурылгъаныны билемиз. Буны, мисаль, даа бир Къырымлы шаир ве тарихчысы Халим Герай султан «Гульбун-и ханан» адлы белли тарихында яза [10, с. 119, 256].

Бунда, ялынъыз, бир меселе чезильмейип къала. Меселе шунда ки, Халим Герайда II Менъли Герайнынъ Къарасувда «бир текие ве бир де джами» къурдургъаны язылмакътадыр [10]. Сёз, санки, эки айры япы акъкъында кете. Бунда я хата бар, я да Менъли Герайнынъ Къарасувда къурдургъан башкъа бир джамиси де бар эди. Буны огренмек керек.

Сёз келими, Текие-Хан-Джамининъ укюмдар тарафындан къурдурылгъаныны косьтерген даа бир хусус бар ки, о да – ибадетханенинъ минаресининъ эки шерефели олгъаныдыр, шиирде бунъа даир ишарет секизинджи бейитте кече. Малюм олгъаны киби, эки шерефели минаре къурдурмакъ – ялынъыз падиша (укюмдар) ве онынъ аилесине менсюп шахысларнынъ акъкъы олгъандыр.

Бу мунасебет иле, япынынъ анги вазифелер ичюн къурулгъаны меселеси де дикъкъат чеке. Меселе шунда ки, манзуменинъ серлевасында бина «Хан-Джами-и шерифи» оларакъ танытыла, шиирнинъ биринджи бейтинде исе «текие» сёзю кече. Ибадетханенинъ ичинде диварлар бою худжрелер япылгъаныны козь огюне алсакъ (буны экинджи бейитте шаир озю де къайд эте; худжрелерни ибадетханенинъ чешитли ресимлеринде де корьмек мумкюндир), сёз мевзусы япынынъ Текие-Хан-Джами олгъанындан бир шубе къалмай. Яни, бина эки хызметни де япа эди.

Шиирде, джами-текиенинъ минареси анъылгъаны киби, япынынъ бир сыра башкъа мимарий къысымлары да анъылмакътадыр. Булардан базыларыны, – худжрелерни, авизелерни, минберни ве илх., – кене де, Хан-Джамининъ элимизде булунгъан ресимлеринде корьмек мумкюндир. Ялынъыз, метинде кечкен «*шейх хареми*», «*чешме*» ве «*имарет*»лер акъкында шимдилик бир шей айтып оламаймыз. Буларны айрыджа огренмек керектир.

Аслында, Текие-Хан-Джамининъ асыл сыфаты, даа неден ибарет олгъаны меселеси чезильмеген олып къалмакътадыр. Юкъарыда анъылгъан Б.Н. Засыпкин, озь макъалесинде ибадетханенинъ ич планыны берип, худжрелернинъ булунгъан ерлерини ве япынынъ бир чокъ мимарий хусусларыны тасвирлеп, шу джумледен, шойле яза: *«В настоящее время от многочисленных построек монастыря осталось лишь главное здание, представляющее в ряде татарских памятников особый интерес»* [8, с. 148–150]. Бу сёзлер текие-джамининъ бир заманлары буюк бир куллие (комплекс) тешкиль эткенине ишарет эте. Бу меселе де махсус огренмелидир.

Джами-текиенинъ чешитли ресимлери бар, деп къайд эткен эдик. Булардан энъ белли олгъанлары – франсыз рессамы Огюст Раффенинъ, 1837 с. аит эки гравюрасыдыр. Танылгъан итальян рессамы Карло Боссолининъ, 1840–1842 сс. аит мешур Къарасувбазар литографиясында да, анълашыла, Текие-Хан-Джами тасвирленген: ресимдеки бир ибадетханенинъ минареси эки шерефелидир.

Текие-Джамининъ фоторесимлерине кельсек, Б.Н. Засыпкиннинъ макъалесинде булунгъанларнен берабер, У. Баданинскийнинъ 1925 с. япкъан фоторесмини де къайд этер эдик.

Тарих манзумеси иле алякъалы даа бир муим меселе манзуменинъ сонъки бейтинде булунгъан тарих (хронограмма) иле багълыдыр. Эскиден бери, Текие-Джамининъ къурулыш сенесине даир бир фикир мевджут эди: Б.Н. Засыпкинге коре, У. Баданинский оны «1140 (1727) сенеси», деп бере эди (аслында, хиджрий 1140 сенеси милядий 1727–1728 сенеле-

рине растkеле – *Н.А.*) [8, с. 148]. Лякин, Мехмед Факърининъ манзумесинден бираз башкъа тарих чыкъа.

Тарихнынъ чешиди, сонъки мысрада бунъа даир ишарет булунмаса да, – *там*дыр. Яни, керекли ракъам – *«İdesin Mevlâm bu hayrı bî-zevâl»* джумлесиндеки бутюн арифлернинъ эбджед къаршылыкъларынынъ топланмасы нетиджесинде белли ола. Керекли бу эсапларны япсакъ, «1141» сенеси чыкъа. Бу сене эльязмада, сонъки мысранынъ сонъунда ракъамларнен де косьтерильгендир. Хиджрий 1141 сенеси исе милядий 1728–1729 сенелерине догъру келе.

Бунъа бакъылса, джамининъ къурулыш сенесини тюзетмек зарурлыгъы пейда ола. Лякин, бу иште бир инджелик бар. Меселе шунда ки, тарих тюшюрме санатынынъ къаиделерине коре, тюшюрильген тарихнынъ (сененинъ) я бир йыл арткъач, я бир йыл эксик олмасы мумкюндир. Яни, метинде 1141 сенеси чыкъса биле, оны «1140» оларакъ да саймакъ мумкюндир.

Бойледже, меселе, кене де, ачыкъ къала – эр эки ракъам да («1140» ве «1141») догъру олмакъ мумкюндир. Яни, ибадетханенинъ къурулыш сенесини там оларакъ тайин эттиреджек даа башкъа фактларны къыдырмакъ керектир.

Тарих манзумесининъ такъдирине даир, яни текиенинъ диварында китабе оларакъ ерлештирильген эдими-ёкъ, шимдилик, бир шейлер кучьтир. Амма, таш бир левхада язылып, диваргъа къалангъан олса, мисаль, Багъчасарайдаки Хан-Джамининъ тарихли китабелери киби, бу левханынъ сакъланмасы да мумкюндир. Араштырмакъ керек.

Текие-Хан-Джамининъ озюнинъ де такъдири дикъкъат чекмектедир. Белли олгъаны киби, XVIII а. Къарасувда, энъ азындан, 28 джами, бир къач медресе ве текие булунмакъта эди [11, с. 109]. Булардан шимди аякъта тургъан – ялынъыз «Йылдырым» мааллесиндеки бир джамининъ бинасыдыр. Кендиси де ибадетке ачыкъ дегиль, бир къач къоранта яшагъан бир эвдир. Бойледже, Текие-Хан-Джами – шеэрнинъ гъайып олгъан бир чокъ диний оджакъларындан бири сайыла билир. Шимди тарихий ибадетханенинъ еринде шахсий эв турмакътадыр.

Текие-Джамининъ этрафында булунгъан мезарлыкънынъ, шу джумледен, Мехмед Факърининъ ве ондан сонъраки шейхлернинъ башташларынынъ такъдири де меракъ догъурмакъта. Ильми Ильясовнынъ хатырлавларына коре, сюргюнлик йылларында, олар бабасы Сеит-Ибраим Ильясов иле Къырымгъа келип, эдждатлар мезарларынынъ зияретине баргъанда, о ерде, артыкъ, не къабирлер, не де текие-джамининъ озю мевджут эди. Амма, кене де, базы бир башташларнынъ бирде-бир ерден чыкъмасы мумкюндир.

Нетидже оларакъ, шуны къайд эте билемиз. XVIII а. мешур Къырымлы шейх-шаирлеринден Мехмед Факърининъ Къарасувбазарнынъ энъ белли диний-тасаввуфий оджакъларындан олгъан Текие-Хан-Джамининъ ачылышына тюшюрген тарихы бир къач джеэттен дикъкъат чекмектедир. Ильк эвеля, о, рек аз огренильген муэллифининъ яратыджылыгъына даир олгъан бильгилерни арттырмакътадыр. Экинджиден, эсер, Текие-Хан-Джамининъ къурулыш йылы ве ичиндеки донатымына даир муим малюмат булундырмакътадыр. Учюнджиден, шиир, айны заманда, япынынъ къуруджысы Менъли Герай ханнынъ адына бир медхие олып, тасаввуф, тарих ильми ве шиириетке мейилли бу укюмдарнынъ иджадий шахсиетине дикъкъат чектирмектедир.

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. Къырымнынъ айтувлы шейхлери. Ускютли Муаммет огълу Ваит агъа Сахтаранынъ хатырлавларындан / язып алгъан Риза Фазыл // Янъы дюнья. – 1995. – Январь 27.
2. Абдульваап Н. Крымские татары в общественно-политической и культурной жизни Османской империи / Н. Абдульваап // Научный бюллетень (кафедра крымскотатарской и турецкой филологии КИПУ). – 2003. – № 3. – С. 5–9.
3. Гайворонский О. Дервиш, повелевающий огнём / О. Гайворонский // Полуостров. – 2004. – 30 июля–5 августа.
4. Абдульваап Н. Шейх Мехмед Факри – духовный наставник, чудотворец, поэт / Н. Абдульваап // Полуостров. – 2004. – 3–9 сентября.
5. Osmanlı Dönemi Kırım Edebiyatı / Cemal Kurnaz, Halil Çeltik. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000. – 414 s.

6. Абдульвапов Н. XVIII асыр мешур Къырым шейхлеринден Мехмед Факъри (о. 1764 [?]) ве иляхилери / Нариман Абдульвапов // Йылдыз. – 2008. – № 3. – С. 99–146.
7. Къадри-заде А. Шиирлер дефтери. Эльязма / А. Къадри-заде. – Копия. Н. Абдульваповнынъ шахсий архиви.
8. Засыпкин Б.Н. Памятники архитектуры крымских татар / Б.Н. Засыпкин // Крым. – 1927. – № 2(4). – С. 111–168.
9. Said Giray b. Saadet Giray Han. Tarih-i Said Giray. – Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Turkische Handschriften. Hs. or. oct. 923, Teil 3. – Blatt 87 a – 135 a.
10. Halim Giray Sultan. Gülbün-i Hânân yahud Qırım tarihı / Eserniñ sade Türkçege çevirilmesi, izahatlar ve ilâveler A. Hilminiñ, transkripsiya K. Hüseyinovnıñ. – Aqmescit, 2004. – 288 s.
11. Абдуллаев И. Мечети Карасубазара (1783–1939 гг.) / И. Абдуллаев // Мир Бекира Чобан-заде: сборник материалов I Крымской международной тюркологической конференции. Белогорск (Карасубазар), 23–25 мая 2012 г. / сост.: А.Р. Эмиров. – Симферополь: НАТА, 2013. – С. 109–116.